

KÜRESELLEŞMENİN DEMOKRASİ MAKYAJI

Dr. Filiz Çulha ZABCI (*)

Türkiye'de gerçekleştirilen AGİT zirvesinin belki de en çarpıcı noktalarından biri, ABD'nin, özel olarak Türkiye'de, genel olarak da gelişmekte olan ülkelerde (1) demokratikleşmeye ne kadar önem verdiklerini ısrarla belirtmesiydi. Clinton, Türkiye'nin insan hakları ve demokratikleşmede attığı adımları değerlendirdi, bunların yeterli olmadığını belirtti ve "demokrasisi gelişmiş, insan haklarına saygılı" bir Türkiye'nin bölgesinde bir model oluşturacağını vurguladı.

Kuşkusuz, ABD'nin Türkiye'deki demokratikleşmeye bu denli önem vermesi, Türkiye'yi "stratejik ortaklık" temelinde kendi çıkarlarını gerçekleştirecek bir bölgesel güç olarak değerlendirmesinden kaynaklanıyor. Bu çıkarların gerçekleşmesi için ise, her şeyden önce, Türkiye'de istikrarlı bir rejimin yerleşmiş olması gerekiyor. Ancak, ABD'nin Türkiye'de demokratikleşme sorununa dikkat çekici ölçüde önem vermesini, sadece bu kriterler içinde değerlendirmek yanlış olur. Demokratikleşme projesi, gelişmekte olan ülkelere yönelik kalkınma programlarını belirleyen Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarca, 1980'lerin sonlarından itibaren, "sürdürülebilir kalkınma modeli" içinde sıkça dile getirilmektedir. Küreselleşme-

(*) A.Ü. SBF Araştırma Görevlisi.

(1) "Gelişmekte olan ülkeler" terimi, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların yaptığı bir sınıflandırmadır. Bu kuruluşlar, yaptıkları bu sınıflandırmalar ile, hangi ülkelere ne tür ekonomik ve siyasal programların dikte edilmesi gerektiğini belirlemektedirler. Sözelimi, "gelişmekte olan ülkeler"e yapılan dayatmalarla, "en az gelişmiş ülkeler"e yapılanlar farklıdır.

nin siyasal boyutta yarattığı en önemli etkilerden biri, yeni bir "demokratikleşme" ve "demokrasi" idealizmidir.

90'lara kadar gelişmekte olan ülkelerde (GOÜ) genellikle baskıcı rejimlerden yana tavrını esirgemeyen, hatta bu rejimleri bizatihi destekleyen ABD (2), neden birden bu ülkelerde demokrasilerin yerleştirilmesi gereği üzerinde duruyor? GOÜ için öngörülen demokrasi modeli nasıl bir "demokrasi"yi esas almaktadır. Bu demokrasinin öngördüğü devlet biçimi nedir? Toplumsal dinamikleri nasıl düzenlemek istemektedir? Ve asıl önemlisi, "demokrasi" söylevinin peçesi kaldırıldığında, karşımıza ne çıkmaktadır?

GOÜ'de demokratikleşmenin gereği üzerinde son zamanlarda ısrarla durulması, kanımızca iki nedenden kaynaklanıyor. Birincisi, piyasa sisteminin gereklerine uygun bir siyasal yapının yerleştirilmeye çalışılması. Başka bir deyişle, bu ülkelerde yeni liberal politikalarca belirlenen yapısal uyum programları uygulamaya konulurken, bu programı destekleyecek siyasal reformların da gerçekleştirilmesi istenmektedir. Siyasal reformlar ise, devletin ekonomiye müdahalesinin en az düzeye indirilmesi, devletin küçültülmesi hedefini içermektedir. Şeffaf, sınırlı, temel haklara saygılı bir devlet yapısından söz edilirken, uluslararası sermayenin ve onunla eklemlenen ulusal sermayenin uzun vadeli çıkarlarının gerçekleştirilmesi için, piyasa ekonomisinin rasyonel temellere oturtulması amaçlanmaktadır.

İkincisi ise, yapısal uyum programının yarattığı ve küreselleşme ile ivme kazanan yoksulluk ve adaletsiz gelir dağılımının ortaya çıkardığı sınıfsal çelişkileri yumuşatmak ve toplumsal başkaldırıları etkisizleştirmek. Sürdürülebilir kalkınma modeli içinde şekillendirilen, "yeni demokrasi" projesi, uygulanan ekonomik politikalarından en fazla yara alan kesimleri de kapsayacak şekilde bir toplumsal ve siyasal meşruiyet kurma arzusuna yöneliktir. Bu anlamda ideolojik bir işlev görmektedir. Son zamanlarda moda olan "yönetişim" kavramı ile siyasal katılım, hesap verme, şeffaflık ve bunları yaşama geçirecek aktörler olarak sivil toplum örgütleri sürekli gündeme getirilmektedir.

(2) CIA'in yakın bir zaman önce, geçmişte baskıcı yöntemleri destekledikleri için hata yapmış olduklarını belirtip, "özeleştiri" sunmuş olması anlamlıdır. CIA, bu yanlış politikalarıyla halkı karşılığında aldıklarını ve sisteme karşı hareketleri ateşlediklerini söylemiştir.

Hem yoksulluğu azaltmada hem de "demokratikleşme"nin sağlanmasında sivil inisiyatiflere, özellikle de devlet dışı örgütlere (Non-governmental organizations) önemli roller biçilmektedir. Sivil toplum örgütleri neredeyse sosyal devletin yerine geçirilmektedir. Sosyal devletin kapitalizmin yeniden üretilmesinde yerine getirdiği rol, şimdi sivil toplum örgütlerine aktarılmak istenmektedir.

Bu makalede, GOÜ'lerde, yeni liberal politikaların uygulanması ve bunlardan doğan sancuların giderilmesi amacı çerçevesinde biçimlenen "demokrasi" modelinin daha çok sivil toplum örgütleriyle ilişkili ikinci boyutu üzerinde durulacaktır. İlk kısımda ele alınan, devletin yeniden yapılandırılması projesi konusuna en genel hatlarıyla değinilecektir.

I. Devletin Yeniden Yapılandırılması

Kapitalizmin uluslararası düzlemde geldiği son aşama doğrultusunda, yeni liberal politikaların, siyasi anlamda ve özellikle onun ekonomik izdüşümünde en önemli özelliği, "devletin küçültülmesi" hedefidir. Bu hedef, şimdiye kadar "minimal devlet", "optimal devlet" gibi değişik terimlerle ifade edildi. Daha eleştirel bir yaklaşım içindikiler "kabuk devlet" terimini kullandılar.

Farklı terimler olsa da hepsi aynı gerçekliğe işaret etmektedir. Yeni liberal politikaların hedefi, devletin ekonomik alandan elini çekmesidir (3). Devletin ekonomik müdahaleciliğinin sona erdirilmesi amaçlanırken, aslında devletin yerine getirdiği kamu harcamalarının olabildiğince kısılması, hatta ka-

(3) Yeni liberal düşünürlerin bir kısmı (Hayek, Buchanan) tarafından savunulan, "anayasal iktisat" yaklaşımı, devletin ekonomik anlamda sınırlandırılmasının anayasal bir güvenceye kavuşturulması gereği üzerinde durmaktadır. Bu yaklaşıma göre, bireysel hak ve özgürlüklerin korunması, ancak devlet müdahalesinin olmadığı, küçültülmüş bir devlet yapısı içinde olanaklıdır. Sosyal devlet uygulamaları, bireysel özgürlüklere ve haklara yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Devletin yeniden yapılandırılması projesinin şekillenmesinde ve felsefi anlamda temellendirilmesinde anayasal iktisat yaklaşımının etkisi olmuştur. Türkiye'de, 90'lardan itibaren, TÜSİAD'ın, TİSK'in devletin yeniden yapılandırılmasına ilişkin hazırlattıkları raporlarda da bu yaklaşımın etkisi açık bir biçimde görülmektedir. Bu makalede, anayasal iktisat üzerine yapılan tartışmalara girilmeyecektir. Daha geniş bilgi için bkz. (Türk-İş, Ekonomide Durum, "Anayasal İktisat Dosyası", 1999)

mu hizmetlerinin özelleştirmeler yoluyla tamamen özel sektöre devredilmesi amaçlanmaktadır. Devleti küçültme felsefesinin birinci ayağı, devletin görev ve işlevlerinin yeniden tanımlanmasıdır. İkinci ayağı ise, devlet yönetiminde kalitenin gerçekleştirilmesi hedefidir. Bu da "kaliteli devlet" terimi ile ifade edilmektedir.

IMF, OECD, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar, devlete ilişkin geliştirilen yeniden yapılanma modelini, GOÜ'lerde demokratikleşmenin sağlanması için gerekli bir koşul olarak görmektedirler. Bu anlamdaki bir demokratikleşme, GOÜ'lerin çoğundaki yapısal uyum programı sürecinin destekleyicisi olduğu için önemsenmektedir. (OECD, 1991: 21-34). Bir çok GOÜ'de 80'lerden itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan ekonomik reformların yeterince başarıya ulaşmaması, siyasal reformların bir an önce gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesini pekiştirmektedir. Hatta, bu kuruluşlar, bu ülkelere sağlayacakları yardımlar için, siyasal reformların gerçekleştirilmesini şart koşmaktadırlar.

Yeni liberal politikaların sözcülüğünü yapanlar, devletin yeniden yapılanması amacının gerekçelerini sunarken, devletin büyümüş olmasının ya da "sosyal refah devleti"nin yarattığı olumsuzluklardan başlamaktadırlar. Sıralanan bu olumsuzlukların başında, siyasi yozlaşmalar gelmektedir. "Büyüyen devlet ile birlikte siyasal kirlilikler ya da siyasal yozlaşmalar gerek nitelik gerekse nicelik olarak artmıştır...Bugün artık siyasal yozlaşmanın ana kaynağının devlet müdahaleciliği olduğunu biliyoruz" (Aktan, 1998: 38).

Yeni liberallere göre, devletin "karşı konulmaz" bir büyüme eğilimi içinde olmasının yarattığı bir diğer olumsuz etki ise bütçe açıklarıdır. Devlet müdahaleciliği, gittikçe artan bütçe açıklarıyla sonuçlanmaktadır. "Açık bütçeler, beraberlerinde, kendileri gibi 'devamlı' ve 'gittikçe büyüyen' devlet borçları ile emisyon artışını getirmektedir. Böyle bir mali ve parasal politika ise, hemen daima enflasyonist baskılar yaratmaktadır" (Savaş, 1997: 26).

Sunulan bir diğer gerekçe ise, devletin müdahalesinin ekonomide yarattığı "belirsizlik" ve "riskler"dir. Devletin "önceden kestirilemeyen" müdahaleleri, "vatandaşların üretici olarak karar vermesini güçleştirmektedir". Devletin hangi konularda ne zaman karar vereceğini bilmeyen "vatandaşlar", kendi ekonomik kararlarını almakta ve uygulamakta güçlük çekmektedir. Bu da, önemli bir "insan hakkı" ihlaliyle sonuçlanmaktadır: Fertlerin "ekonomik yönden" özgürlükleri sınırlanmakta hatta ortadan kalkmaktadır. Oysa, ferdin,

"kişilik ve mülkiyet" hakları devlet tarafından hiçbir biçimde sınırlandırılmamalıdır.

Yeni liberallerin, vatandaş kavramı içine sadece kendi ekonomik kararlarını almakta özgür olanlar, yani serbest girişimciler girmektedir. Bunun bir uzantısı da kendini özgürlük ve haklar anlayışında göstermektedir. Özgürlük, ekonomik özgürlükle, vatandaş hakları da bireysel haklarla sınırlandırılmaktadır. Yeni liberaller, devletin dokunamayacağı bir alanın sınırlarını çizmek istemektedirler. Bu alan ise, zaten ekonomiyi yönetenlerin, yani sermaye sınıfının hakim olduğu piyasa sistemidir. Liberalizme "demokratik" niteliğini veren temel haklar bütününden, ekonomik ve sosyal haklar kısmı tamamen görmezden gelinmektedir.

Uluslararası sermaye, denetiminde bulundurduğu ülkelerde o denli büyümüş ve güçlenmiştir ki, bu ülkelerdeki devlet mekanizmalarının sınıf ve topluluklar arası uzlaştırmacı işlevine gereksinimi kalmamıştır (4). Ayrıca, uluslararası sermaye, siyasal erki artık tek başına kullanıp, devleti kendi rekabetçi piyasa sistemini koruyan bir "kolluk gücü" olarak görmek istemektedir. Siyasal erkin bir uzantısı olarak, piyasa sisteminde oluşan ve oluşacak olan "kâr"ın tamamının da kendi denetimi altında olmasını arzu etmektedir. Hatırlanacağı gibi, GOÜ'lerin geçmişinde, o, bu "kâr"ı, siyasal erkte kendisiyle birlikte söz sahibi olan prekapitalist kesimlerle paylaşmak durumunda kalmıştı. İçinde bulunduğumuz dönemde, ulaştığı büyüklük ve edindiği güç bu zorunluluğu yok edecek düzeye getirmiştir. Bunun anlamı, prekapitalist kesimlerin tasfiyesi ve onların yerine uluslararası sermayenin kendi oluşturacağı kurumların "ikame" edilmesidir. Alt yapının üst yapıyı belirlemesi esprisine uygun biçimde, kapitalizm de, geldiği son nokta itibariyle, kendine uygun üst yapıyı organize etme ve bu yönde denetimi altındaki ülkelerde zorlayıcı olma özelliğini taşımaktadır.

Devletin yeniden yapılanması projesinin dayandığı sacayaklarından biri de, devlete ilişkin "yeni" bir felsefe gibi sunulan "toplum kalite yönetimi"dir. Devlet yönetiminde "kalite"nin artırılması; "hem insan kalitesinin, hem de sistem kalitesinin birlikte ve eşanlı olarak gerçekleştirilmesi" nin hedeflendiği söylene de (Aktan, 1998: 28), bu felsefenin temeli aslında, kamu hizmet-

(4) Devletin uzlaştırmacı işlevlerine örnek olarak sosyal güvenlik politikaları, tarımı destekleme politikaları, alt gelir kesimine ucuz temel ihtiyaç maddelerinin sağlanması gibi popülist politikalar gösterilebilir.

lerinin fiyatlandırılmasıdır. VII. Beş yıllık Plan (1996-2000: 20)'ın, hedefleri arasında, bu felsefenin gerçekleştirilmesi bulunmaktadır. Kamu hizmetini fiyatlandırılabilir bir hizmet olarak tanımlanmakta ve "kamu hizmetlerinden yararlananların sağladıkları bireysel faydanın karşılığını ödemeleri"nin esas alınacağı belirtilmektedir.

Toplam kalite yönetiminin Türkiye'deki öncülüğünü Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) yapmaktadır (5). TÜSİAD, özel sektörde uygulanmakta olan toplam kalite yönetiminin kamu sektörüne de uyarlanmasını istemektedir. Bu yönetim anlayışının, kamu sektöründe sadece KİT'lerde uygulanmasıyla sınırlı kalmayıp, sağlık, eğitim, nüfus idare hizmetinden güvenlik ve adalet hizmetine kadar "kurumların kendilerini müşteriye göre tasarlamaları" gereği dile getirilmektedir (Radikal, 18 Kasım 1999).

Toplam kalite yönetimi, aslında rekabete dayalı piyasa mantığının kamu sektöründe de yerleştirilmeye çalışıldığı bir göstergesidir. Devlet, bir şirket ya da işletme gibi düşünülmektedir. Eğer iyi hizmet üretiliyorsa ve kaliteli ürünler piyasaya sürülüyorsa bir işletmenin yaşama şansı vardır. İşte bu anlayış, kamu sektörünün de varlığını sürdürmesi için, aynı koşulları yerine getirmesi gerektiğini öne sürmektedir. Fakat, asıl amaçlanan, kamu hizmetlerinin yararlanması gereken bir hak olmaktan çıkarılarak, satın alınması gereken bir "mal" haline getirilmesidir.

Toplam kalite yönetimini savunanlar, bu yönetim anlayışının bir parçasının da "**şeffaflık**" ve "**katılım**" olduğunu söylemektedirler. Özel sektörde, şeffaflık ve katılım, çalışanların verimliliğini artırıcı bir önlemden başka bir şey ifade etmemektedir. Çalışanların, üretim sürecinin bütünü hakkında bilgi edinmeleri, böylece "üretim sürecine katılmaları", olarak tanımlanan katılım, sürekli aynı işi yapan çalışanların yabancılaşmalarını aşmaya yarayacak bir yöntem olarak sunulmaktadır (6). Marksist kuramın temel kavramlarından

-
- (5) Bu yıl kasım ayının başında, İstanbul'da TÜSİAD ve Kalite Derneği ortaklaşa bir kalite kongresi ve kalite ödülü yarışması düzenlemiştir.
 - (6) TÜSİAD'ın Başkanı Erkut Yücaoğlu kendi mantık tutarlılığı içinde bunu gayet iyi açıklıyor: "...Vida sıkkan bir işçiye, 'Bak sen bu işi yapıyorsun ama, gel şöyle bir oturalım, senin sıktağın vida üretimin şu aşamasında, şu işe yarıyor. Sen yine bu işi yapmaya devam et ama, üretim sürecinin bütünü böyle işliyor' diye anlattığınız zaman, o işçinin salt mekanik bilgisinden bile büyük katkılar ortaya çıkabiliyor. Gelen her tür öneriye açık olduğunuz zaman, şeffaflık ve katılım artıyor. Böylelikle bir katkıda bulunan aynı zamanda mükafatlandırılıyor" (Radikal, 18 Kasım 1999).

biri olan ve kapitalist sistemdeki sömürünün yarattığı insanlıktan uzaklaşmayı açıklamak için kullanılan yabancılaşma, sermayenin literatüründe içerik değiştirerek, kapitalist sistemin yeniden üretilmesinin bir parçası haline getirilmektedir. Katılım, işçilerin üretim süreci hakkında sadece bilgi sahibi olmalarıdır. "Peki, nasıl söz sahibi olacak?" sorusu ise tamamen yanıtızsızdır. Zaten, sermaye tarafından önerilen bu modelin, bu soruya yanıt vermesi de beklenemez.

Devletin şeffaflaştırılması, siyasal yolsuzluğu ortadan kaldırmak amacı yanında, sermayenin kamu harcamalarının kısıtlanması isteğinin bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. TÜSİAD'ın 9 Aralık 1999'da Ankara'da gerçekleştirdiği Yüksek İstişare Konseyi toplantısının açılışında konuşan Yücaoğlu, kamu harcamalarının kısılmasının büyük önem taşıdığını belirterek, deprem yaralarının sarılması, yargı ve eğitim sistemi reformu dışındaki tüm harcamaların kısılması gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, "bütçenin yakın takipçisi olacaklarını ve bunun için şeffaflık istediklerini" söylemektedir. TÜSİAD, aynı zamanda, devlet tarafından oluşturulan fonların idaresine katılmak ve fonların nereye gittiğini görmek istediklerini de ifade etmektedir (Milliyet, Radikal, 9 Aralık 1999).

TÜSİAD'ın bu istekleri ve reform önerileri, aslında IMF ve Dünya Bankası tarafından temel çerçevesi çizilen kamu harcamaları reformunun Türkiye'deki sermaye tarafından dillendirilmesidir. Ekonomik ve siyasal reformlar, özellikle 57. Hükümet döneminde hızlı bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Örneğin, Maliye Bakanlığı'nın bir süreden beri üzerinde çalıştığı kamu harcamaları reformu, bütçe ve kamu harcamalarının şeffaflığının sağlanması, harcamaların denetlenebilir hale gelmesi ve "hem bütçe hem de bütçe fonlardan yapılan kamu harcamalarının disiplin altına alınması" amaçlarını gütmektedir (B. Çetin, Radikal, 10 Aralık 1999).

II. Katılım ve Sivil Toplum Örgütleri

Yeni liberal politikalar, GOÜ'lere yönelik kalkınma stratejisinin de farklılaşmasına neden olmuştur. 1980'lere kadar uygulanan "içe dönük" kalkınma stratejisinde, GOÜ'lerde güçlü bir devlet müdahalesi ve merkezi planlama yolu ile, iç pazarların yaratılması ve bu sayede ekonomik büyümenin sağlanması hedeflenmekteydi. Bu kalkınma stratejisinin dayandığı "teorik temel, kalkınma sürecinde pazarın yetersiz kalması, dolayısıyla devlet müdahalesi-

nin gerekliliği ile ilgiliydi". Devlet, pazarın etkisiz olduğu alanlarda, "açığı kapatmak", kıt kaynakların kalkınma önceliklerine uygun olarak kullanılmasını sağlamak işlevlerini de yerine getiriyordu. Buna karşın, yeni liberal politikalarla birlikte şekillenen yeni kalkınma modelinde, devlet müdahalesi artık ekonomik büyümeyi sağlayacak temel bir araç değil, tam tersine bunun önündeki bir engel olarak görülmeye başlandı (Başkaya, 1997: 96).

Kalkınma stratejisindeki bu değişiklik, daha yaygın olarak "geleneksel kalkınma modeli"nden "sürdürülebilir kalkınma modeli"ne (7) geçiş olarak adlandırılmaktadır. 4 Mart 1995'te Kopenhag'da geniş bir katılımı toplanan BM Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesi ile içeriği ve hedefleri berraklaşan sürdürülebilir kalkınma modeli, GOÜ'lerde demokrasinin, **yerel yönetimlerin (8), sivil toplumun, şeffaflığın, katılımın, hesap verme ve demokratik denetimin** önünü açan bir model olarak sunulmaktadır. Bu kalkınma modeli, Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası tarafından kalkınmanın demokrasiyle birleştirilmesinin biricik yolu olarak sunulsa da, aslında yeni liberal ekonomik reformların siyasal ve toplumsal alanda desteklenmesi gereksiniminden doğmaktadır. Ekonomik reformların siyasal reformlarla desteklenmesi, yani devletin görev ve işlevlerinin sınırlandırılması anlamında kamu sektörünün yenileştirilmesi amacı, sürdürülebilir kalkınmanın bir parçasıdır. **Halkın yönetime katılımı, şeffaflık, hesap verme gibi kavramlar ön plana çıkarılmasına karşın, sürdürülebilir kalkınma ya da "yönetişim" in temel hedeflerinden biri devletin yeniden yapılandırılması başlığında anlatılan kamu sektörünün etkisinin ve işlevlerinin azaltılması ve kalitesinin iyileştirilmesidir.** (OECD, 1991: 37)

(7) Sürdürülebilir kalkınma modeli için, "demokratik kalkınma", "insan merkezli kalkınma" gibi farklı terimler de kullanılmaktadır. Kopenhag Zirvesi'nden önce, 1994 yılında Rio de Janeiro'da yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ile temel özellikleri belirlenen sürdürülebilir kalkınma modeli, 1996'da İstanbul'daki Habitat II Konferansı ile tekrar uluslararası bir gündeme kavuşmuştur.

(8) Sürdürülebilir kalkınma modelinin önemli bir özelliği de, ademi merkeziyetçiliği, yani yerel yönetimlerin yetki ve görevlerinin artırılmasını amaçlamasıdır. Aynı zamanda, içerdiği temel hedeflerin gerçekleşmesi açısından, yerel yönetimler ile sivil toplum örgütleri arasındaki işbirliğinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu makalede, ayrı bir yazıda ele alınacak kadar geniş olan yerel yönetimlerin güçlendirilmesi konusuna değinilmemektedir. Bu konuyla ilgili olarak bkz (Emrealp, 1996).

Sürdürülebilir kalkınma modelinin temel özelliklerinden biri de, sivil toplum örgütlerine kalkınmada tanıdığı belirleyici roldür. 1980'lerin sonlarından itibaren gerek uluslararası yazında gerekse uluslararası kalkınma kuruluşlarının raporlarında, özellikle **kalkınmaya yönelik devlet dışı örgütlere** gösterilen ilgi bir rastlantı değildir. Hatta, Birleşmiş Milletler başta olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşlar, kalkınma programlarının temel rotasının çizilmesinde ve uygulanmasında, devlet dışı örgütlerle girilecek işbirliğinin önemine işaret etmekte, onları kendi **ortakları** olarak görmektedirler (United Nations, 1998: 5). Böylece, devlet dışı örgütler, sürdürülebilir kalkınmanın yaşama geçirilmesinde etkili bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

A. Sürdürülebilir Kalkınmanın Aktörleri

Sermaye transferine, planlamaya ve merkezi yönetimlere kaynak aktarıma dayanan **geleneksel kalkınma modelinde**, özel kesim, devlet ve uluslar arası kuruluşlar kalkınmanın yaratıcıları ve uygulayıcılarıdır. Devlet dışı örgütlerin rolleri genellikle tamamlayıcı niteliktedir; yerel düzeyde halkın eğitimi ve temel gereksinmelerinin sağlanması işlevini yerine getirmektedirler. Başka bir deyişle, devlet dışı örgütler, genellikle yerel toplulukların ya da yoksulların sağlık, gıda, eğitim gibi acil gereksinmelerini sağlayan, **yardım ve refah hizmetine** yönelik kuruluşlardır.

Sürdürülebilir kalkınma modelinde ise, devlet dışı örgütler farklı bir işlev yüklenmektedir. Bu yeni işlevi benimseyen devlet dışı örgütler, sadece yardım hizmeti veren örgütler olmaktan çıkmakta, "katalizör" bir rol içinde kendilerini bulmaktadırlar. Devlet dışı örgütlerin bu yeni işlevi, "**üçüncü kuşak strateji**" olarak adlandırılmaktadır (Korten, 1987:149; Macdonald, 1997: 22-24). Üçüncü kuşak strateji, yapısal uyum programının gerektirdiği siyasal reformların gerçekleştirilmesinde ve yoksulluğun azaltılmasında, devlet dışı örgütlerin önemli bir kısmının benimsediği rolü tanımlamaktadır. Amaç, merkezi yönetimlerin siyasal reformları bir an önce gerçekleştirebilmeleri için sivil toplumun bir baskı unsuru olarak ortaya çıkmasıdır. Bunun yanında, yapısal uyum programının yarattığı ve bir türlü üstesinden gelinemeyen, yoksulluk, gelir adaletsizliği ve işsizliğin azaltılmasıdır. Bu strateji içinde devlet dışı örgütlerin, GOÜ'lerde 70'lerle birlikte büyük bir canlanma yaşayan tabandan gelen hareketlerle kurdukları ilişkiye ve işbirliğine büyük önem verilmektedir.

Bu amaç doğrultusunda, yeni kalkınma modelinin ya da sürdürülebilir kalkınmanın aktörlerinde, geleneksel kalkınmaya göre bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Özel kesim ve uluslararası kuruluşların yanına devlet dışı örgütler ve halk örgütlenmeleri eklenmektedir. Devlet ya da kamu sektörü, belirleyici bir aktör olmaktan çıkmaktadır. Devletin kalkınmada öncelikli olarak yerine getirdiği sosyal hizmetleri devlet dışı örgütler yüklenmektedir. Dünya Bankası başta olmak üzere, uluslar arası kuruluşların merkezi yönetimlerden çok bu örgütlere kaynak aktarmaya başlaması, devletin küçültülmesi hedefi ile uyumludur. Özellikle kalkınmaya yönelik devlet dışı örgütlerin 80'lerden itibaren hem harcadıkları fonlarda artış görülmekte, hem de sayıları gittikçe artmaktadır. Dünya Bankası'nın 1973-88 yılları arasında finanse ettiği projelerden sadece %6'sı devlet dışı örgütleri kapsamaktayken, bu oran 1993 yılında %30'a, 1994 yılında ise %50'ye yükselmiştir (world.bank.org.essd/kb/nsf). Birleşmiş Milletler de, kalkınma yardımlarının büyük bir kısmını uluslar arası ve ulusal devlet dışı örgütlere aktarmaktadır.

Devlet dışı örgütler ve halk örgütlenmeleri nasıl tanımlanmaktadır? (9)

Devlet dışı örgütlerin tanımlanması konusunda uluslararası yazında tartışmalar sürmektedir. Ancak, üzerinde görüş birliği sağlanan temel özellikleri, **gönüllülük, kar amacı gütmeme, formellik ve diğerkamlıktır**. Devlet dışı örgütler, kendi grup çıkarlarını temsil etmeyen, çalışmaları ve etkinlikleri kendi üyelerinin çıkarları dışındaki konular üzerinde odaklanan örgütlerdir. Kendi içlerindeki farklılaşmaya ve çeşitliliklerine karşın, tipik olarak "değer temelli" örgütler oldukları için, **gönüllü sektör** ya da **üçüncü sektör** içinde yer almaktadır. Bazı devlet dışı örgütler, devletle bağlantılarının yakınlığı dolayısıyla "özgün devlet dışı örgütler" olarak ayırt edilmektedir: Gelişmekte olan ülkelerde hükümetlerin kurdukları **GONGO**'lar; gelişmiş ülkelerde kurulan ve kaynaklarının büyük bir kısmını bu ülkelerdeki hükümetlerden sağlayan **QUANGO**'lar gibi (United Nations,1993: 85; Vakıl, 1997:2059).

Kalkınma programı içindeki rollerini anlamak için, devlet dışı örgütlerin uluslararası ve ulusal olmak üzere iki ayrı kategorisinin bulunduğunu bilmek gerekiyor. **Uluslararası devlet dışı örgütler**, gelişmiş ülkelerde kurulan ve

(9) Bu konuyu, daha önce yazdığım ve Kültür ve İletişim dergisinin 2000 Ocak sayısında yayınlanacak olan "Devlet Dışı Örgütler: Tanımlayıcı Bir Değerlendirme" başlıklı makalede ele almıştım. Burada sadece özetleyerek geçeceğim.

fonlarının büyük bir kısmını (yaklaşık olarak üçte ikisini) özel sektörden sağlayan kuruluşlardır. Son yıllarda kalkınmaya yönelik olanların sayısında büyük bir artış gözlemlenmektedir. Kalkınmaya yönelik uluslararası devlet dışı örgütlerin başlıcaları CARE, OXFAM, Çocuklara Yardım Fonu (Save The Children Fund), Uluslararası Plan ve Dünya Vizyonu (Plan International and World Vision)'dur. Bunların bir kısmı halk örgütlenmelerine ve ulusal devlet dışı örgütlere kaynak aktarımı yoluyla, onların projelerinin yürütülmesine yardım etmektedir. Bir kısmı ise, kendi projelerini oluşturmakta ve uygulamaktadır. Son zamanlardaki eğilim, bunların gelişmekte olan ülkelerdeki ulusal devlet dışı örgütlere ve taban hareketlerine yardım sağlamalarından "ortaklık içinde çalışma"ya doğru kaymaktadır.

Ulusal devlet dışı örgütler dendiğinde, sadece gelişmekte olan ülkelerdeki gönüllü ve kâr dışı kuruluşlar anlaşılmaktadır. Bunların temel finansman kaynağı uluslar arası devlet dışı örgütlerdir. Bunun yanında, kendi hükümetlerinden ve uluslararası kuruluşlardan (Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler gibi) yardım almaktadırlar. Bu örgütler, buldukları ülkedeki taban örgütlenmeleri ile uluslararası devlet dışı örgütler, mali kuruluşlar ve kendi hükümetleri arasında ilişki kuran "aracı" örgütlenmelerdir. Bangladeş'teki Kırsal Gelişme Komitesi (BRAC), Endonezya'daki Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü bunlara örnektir.

Halk örgütlenmeleri, taban hareketleri ya da topluluk temelli örgütler olarak da adlandırılmaktadır. Bizde, "demokratik kitle örgütleri" adı altında yer alan kuruluşlar da bu kategori içinde yer almaktadır. Devlet dışı örgütler, formel iken, bunlar informel olabilmektedir. Diğer bir ayırıcı özellikleri ise, üyelerinin çıkarlarını temsil etmesi ve üyelerine karşı hesap verebilmesidir. Halk örgütlenmeleri, devletten ulusal ya da uluslararası devlet dışı örgütlerden destek almalarına karşın, varlıklarını sürdürmeleri dışardan gelecek bir girişime ya da fona bağlı değildir. En etkili olanları sendikalardır. Bunun yanında, kooperatifler, kadın grupları, meslek birlikleri, hemşehri dernekleri, kent konseyleri gibi yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde, formel ve informel çeşitli örgütlenmeler bu kategori içinde yer almaktadır (World Bank, 1989: 14; United Nations, 1993: 84-85)

Buradaki sınıflandırma içinde, sivil toplum örgütleri başlığı altında iki tür örgütlenmeden söz edilmektedir: Devlet dışı örgütler ve halk örgütlenmeleri. Her ikisi arasındaki ortaklığa ve işbirliğine önem verilmesi iki nedenden kay-

naklanmaktadır: Birincisi, halk örgütlenmelerinin özellikle informal sektör içinde yer alanların (Latin Amerika'daki ülkelerde ortaya çıktığı gibi) radikal bir yönelime girmesini ya da "aşırıya kaçabilecek" kitlesel eylemlerin sınırlandırılması; ikincisi yoksulların acil gereksinmelerinin "devlete yük olmadan" sağlanması yoluyla yoksulluğun ve işsizliğin azaltılması. Sürdürülebilir kalkınmanın "**demokratik**" içeriği olarak sunulan unsurlar: **kalkınmanın insanı temel alarak yeniden biçimlendirilmesi, insanın yeniden keşfedilmesi, insanın kaynaklarını seferber kılma, katılım, yapabilir kılma** gibi özellikleri aslında bu amaçlar etrafında örülmektedir.

B. Yoksullukla Mücadele Olarak Katılım

1960'lara kadar devlet dışı örgütler dendiğinde daha çok gelişmiş ülkelerdeki gönüllü ve kar amacı gütmeyen, gelişmekte olan ülkelere yardım götüren uluslararası nitelikteki kuruluşlar anlaşılmaktaydı. Fakat bu yıllardan itibaren gelişmekte olan ülkelerdeki devlet dışı örgütlerin sayıları beklenmedik bir şekilde arttı. Bunda, taban hareketlerinin 60'ların sonlarından itibaren bu ülkelerde beklenmedik bir canlanma yaşayışının önemli bir etkisi vardı. Bu örgütler, sırtını modernleşme kuramına yaslamış kalkınma yaklaşımını sorgulamaya koyuldular; yeni bir politik bilinç uyanmaya başladı. Özellikle Latin Amerika'dakiler, modernleşmeyi bir tür bağımlılık olarak gören akademisyenlerden teorik destek alarak halkı bu konuda bilinçlendirmeye yöneldiler. Kalkınmacı yaklaşımı çizen aktörlerin, modernleşmenin yarattığı toplumsal çalkantıları dinginleştirmek için bir "tampon" olarak gördükleri devlet dışı kuruluşlar yeni bir rotaya giriyordu (Clark, 1996: 44-45; Macdonald,1997:12). Bu geleneksel kalkınma yaklaşımının, onu belirleyenler ve ona "maruz kalanlar" tarafından sorgulanmasını başlatan nedenlerden biri oldu.

Kalkınma modelini belirleyen uluslararası kuruluşlar (özellikle Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler), 80'lerin sonlarından itibaren dikkatlerini GOÜ'lerdeki yoksulluk ve gelir dağılımındaki adaletsizlik sorununa yönelttiler. Bunun nedeni, yeni liberal politikalarla birlikte GOÜ'lerde yoksulluk daha da artmasıdır. Bu ülkelerde yoksulluk sınırı altında yaşayan insanların sayısı 1988'de 1 milyar civarındayken (Nunnenkamp,1996:303) 1993'te bu rakam 1 milyar 300 milyona ulaşmıştır (United Nations, 1993).

Yoksulluk ve gelir adaletsizliği, yapısal uyum programıyla birlikte artmasına karşın, uluslar arası kalkınma topluluğu, bunun faturasını, devlet müda-

halesine dayanan kalkınma stratejisine çıkarmaktadır. Bu, **özel sektör üzerinde** odaklanan yeni bir kalkınma modelinin ne denli gerekli olduğunu göstermek için zorunluydu. Kalkınmada devlet yerine, özel sektörün kararları ve etkinlikleri belirleyici olmalıydı. Varılan bir diğer sonuç ise, yoksullara yönelik yardım stratejilerini ve projelerini, onların ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunlara daha fazla katılmalarını teşvik edecek şekilde yeniden şekillendirmek gerekliliği idi (OECD, 1988, 1991; World Bank, 1991; United Nations, 1993).

Böylece, "insan merkezli" ya da "demokratik" kalkınmanın **iki temel yönelimi** belirlemektedir: Özel sektörün güçlendirilmesi ve ekonomik kalkınmanın bütün yönlerine yoksulların aktif katılımını sağlanması. Bu yönelimleri gerçekleştirmek için ise iki araç seçilmektedir: Kamu sektörünün küçültülecek biçimde yeniden şekillendirilmesi ve sivil toplum örgütlerinin ulusal ve uluslar arası planda güçlendirilmesi.

Yoksulların aktif katılımı neyi içermektedir?

Katılımcı kalkınmanın somutta gerçekleşme biçimi olarak "mikro girişim" modeli sunulmaktadır. "Mikro girişim kalkınması", **kendi kendine yardım** temelli bir yöntemle dayandırılmaktadır. Başka bir deyişle amaçlanan, yoksulların kendi durumlarını kendilerinin iyileştirmesidir. Fakat, oldukça "özgürleştirici" ve "demokratik" bir kalıba sokularak dile getirilmektedir. İnsanların "kaynaklarını, sınırsız enerjilerini keşfederek, kendi kaderlerini şekillendirmede aktif katılımlarının sağlanması" şeklinde formüle edilmektedir.

Mikro girişimi gerçekleştirenler tek tek kişiler olabilecekleri gibi, aileler de olabilir. Önemli olan bir üretici etkinlik (ticaret, üretim ya da bir hizmetin sağlanması gibi) içinde bulunmaktır. Devlet dışı örgütler için öngörülen ve bir çok devlet dışı örgütün benimsediği **üçüncü kuşak strateji** de bu noktada anlam kazanmaktadır. Devlet dışı örgütler, yoksulları "**yapabilir kılma**" ya da mikro girişim modelinin destekleyicileri olarak işlev yüklenmektedirler. Özellikle **kadınların** gelir getirici etkinlikler içinde bulunması ve DDÖ'lerin çeşitli projeler yoluyla onlara bu konuda yardım sağlamaları önemsenmektedir.

Ulusal ve yerel devlet dışı örgütler, uluslar arası kaynaklardan sağladıkları imkanlarla, mikro girişimler için projeler oluşturmakta, kaynak sağla-

makta, bilgi ve personel aktarmaktadırlar. Bu strateji temelinde ulusal devlet dışı örgütler, uluslararası devlet dışı örgütlerden ve uluslararası kalkınma kuruluşlarından büyük yardım görmektedirler. Projelerin bir kısmı ise, doğrudan Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların doğrudan biçimlendirdiği ve uygulamaya geçirdiği projelerdir. Bu projelerde ulusal devlet dışı örgütlerle "ortaklık" içinde çalışılmaktadır. Uluslararası kuruluşların belirledikleri stratejilere uygun sivil toplum örgütlerine sağladıkları yardımlar, GOÜ'lerdeki sivil toplum örgütleri arasındaki kaynak eşitsizliğini daha da artırmaktadır.

Katılımın diğer boyutu ise, yoksulların kendi yaşamlarını belirleyen siyasal kararlara katılmalarını sağlamak olarak sunulmaktadır. Mikro yatırımları gerçekleştirecek olanlar, kırsal ve informel sektördeki en yoksul kesimlerdir. Bunlar, örgütlenme, bilgi edinme olanağından yoksun "sessiz çoğunluk" olarak adlandırılmaktadır (OECD, 1991: 70). Ancak, diğer yandan taban örgütlenmelerinin canlanmış olmasına dikkat çekilmektedir. Mikro yatırımcıların kendi taban örgütlerini, kooperatifler, üretici grupları, kredi dernekleri yoluyla oluşturdukları belirtilmektedir. Ancak, burada taban örgütlenmesi olarak sadece, **ekonomik çıkar** temelinde oluşturulmuş az sayıda kişinin katıldığı örgütler anlatılmaktadır.

Sessiz çoğunluğun harekete geçmesi, daha çok kırsal sektörde yapılacak reformların gerçekleşmesi için önemsenmektedir. Örneğin, toprak reformu, uluslararası kuruluşların üzerinde önemle durduğu bir konudur. (United Nations, 1993). GOÜ'lerde kırsal kesimdeki feodal ilişkilerin tasfiyesi liberal piyasa sisteminin yerleşmesi için bir gerekliliktir. Uluslararası rekabet sistemine girmek için diğerlerine göre (Afrika ülkeleri gibi) daha uygun koşullarda olan GOÜ'lerde (Latin Amerika ülkeleri, Türkiye gibi), uluslararası sermayeyle eklemlenen büyük sermaye, artık toprak aristokrasisiyle bir "ittifak"a gerek duymamaktadır.

"İnsana yatırım" yoluyla kalkınma (World Bank, 1991: 52-53; OECD, 1988: 27-28) informel sektörün desteklenmesi ile, GOÜ'lerdeki yoksulluğu ve işsizliği azaltmanın bir yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya Bankası'nın 1991'de yaptığı bir araştırma, informel sektörün gelişmekte olan ülkelerde gittikçe genişleyeceğini göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik olarak aktif nüfusun informel sektördeki kısmı %30'u ile % 70'i arasında değişmektedir. Bu rakamın 2020'de Afrika ülkelerinde %95'e ula-

şacağı tahmin edilmektedir (10) (OECD, 1991: 70). **Yoksulluğu ve işsizliği barındıran ve gittikçe genişleyen bu sektör, toplumsal patlamaların, ayaklanmaların, kabileler arası savaşların, etnik çatışmaların boy göstereceği bir alandır.** Bu alana müdahale etmek, "ulusal ve uluslar arası bir çerçeve oluşturmak ve çatışmaların daha yapıcı bir katılıma doğru yönelmelerini" (United Nations, 1993: 1)) sağlamak, işte uluslar arası kuruluşların sivil toplum örgütlerine biçtikleri rol budur.

Türkiye açısından baktığımızda, VII. Beş Yıllık Kalkınma Planının, sürdürülebilir kalkınmanın hedefleri çerçevesinde biçimlendirildiğini görmekteyiz. "Temel Amaçlar ve İlkeler" kısmında, planın "yeni bir stratejik yaklaşımla" ele alındığı ve "ülkemizin kalkınma hedefleri yanında, demokratikleşme sürecine de yön veren temel bir belge olacağı" belirtilmektedir.

TÜSİAD'ın, "1997 Yılı Çalışmaları" Raporunda da, Türkiye'de piyasa ekonomisinin uzun dönemli etkin işleyişi için, demokratikleşmenin zorunlu bir süreç olduğu görüşü yer almaktadır. TÜSİAD'a göre, demokrasi aynı zamanda, Türkiye'nin "küreselleşen dünyaya entegre olması açısından kaçınılmaz bir zorunluluktur". Türkiye "çağdaş bir dünya devleti" olmak ile "bir çevre devleti" olmak arasında seçim yapmak durumundadır. Avrupa ile bütünleşmenin gerçekleşmesi ve "dünya demokrasi klubu"nın bir üyesi olmak için, Türkiye'deki siyasal sistemin Batı demokrasilerinin standartlarına yükseltilmesi gerektiği ısrarla vurgulanmaktadır.

TÜSİAD'ın demokrasi anlayışı, yeni liberal politikaların oluşturucularının demokrasiye bakışlarıyla birebir örtüşmektedir. İnsan hakları ve çoğulculuk, toplumsal uzlaşma, dolayısıyla istikrarlı bir siyasal rejim için gereklidir. Pi-

(10) Samir Amin'e göre (1999: 7-8), "üretici sistemin küreselleştirilmesi, şimdi çeşitli ülkelerin, toplumlarındaki 'aktif ve 'yedek' işgücü ordularının göreceli ağırlığına göre sınıflandırılmaları anlamına gelmektedir". Merkez ülkelerde (gelişmiş ülkelerde) işgücünün büyük bir kısmı "aktif ordunun" içindedir. "Latin Amerika'nın, Doğu Asya'nın (Komünist ve kapitalist) ve eski Sovyet dünyasının sanayileşmiş çevre ülkelerinde üretici sistemin parçaları ...rekabetin içindedir (ya da girmektedirler).Buralarında aktif işgücü ordusu vardır ve büyümesini sürdürecektir...Afrika ve Arap dünyasının sanayileşmemiş ve/veya rekabet dışı çevre ülkelerine gelince durum çok daha çarpıcıdır: aktif ordu yok denecek kadar azdır ve neredeyse tüm ulus dünya açısından yedek durumdadır."

yasa sisteminin uzun dönemli etkinliği için ise istikrarlı bir rejime gerek vardır. Aradaki halkalar kaldırıldığında, piyasa sistemi için insan hakları önermesinin getirildiği görülür. Başka bir deyişle, piyasa ekonomisinin "beka"sı için insan hakları şiarı TÜSİAD'ın demokrasinin omurgasını oluşturmaktadır. Burada, emek-sermaye çelişkisi ve uluslararası sermayenin sonu gelmez sömürüsü, demokrasi, çoğulculuk, insan hakları, katılım gibi kavramlarla örtülmektedir.

Sonuç Yerine

1980'lerin başında gündeme gelen yeni liberal politikaların içerdiği siyasal muhafazakarlığın, 90'lardan itibaren siyasal çoğulcu bir düşünceyle eklenmesi dikkat çekicidir. Bunun en bariz iki göstergesi ise, insan haklarına, çoğulculuğa, sivil toplum örgütlerine ve katılıma yapılan vurgudur. Klasik demokrasinin temel değerlerinden olan, ama yeni liberal düşünce tarafından reddedilen "halk egemenliği", "halkın yönetime katılımı" gibi kavramlar, adeta **yeni bir içerikle** diriltilmektedir. Zaten, yapılmak istenen de eski kavramlara yeni içeriklerin kazandırılmasıdır. **Demokrasi, insan hakları, katılım gibi kavramlar, uluslararası sermayenin GOÜ'lerde piyasa sistemlerini rasyonel temelleriyle yerleştirme amacı doğrultusunda yeniden tanımlanmaktadır. Ama bu kez, liberal demokratikliği anlamında dahi demokratik içerikleri boşaltılarak...**

Tarih, geçmişten günümüze uzanan toplumsal mücadelelerde neyin demokrasi, neyin demokrasi karşıtı hareketler olduğunu bize göstermektedir. Geçmişe dönüp baktığımızda, kölelerin Romalı efendilerine karşı verdikleri özgürlük mücadelesi; burjuvazinin aristokrasiye, mutlak monarşilere karşı başkaldırısı ve Fransız Devrimi: 72 günlük ömründe Paris Komünü'nde emekçilerin kapitalizme meydan okuyuşları, Vietnam halkının ABD emperyalizmine karşı gösterdiği direniş ve benzeri hareketler...Bütün bu hareketlerde demokrasiyi kimler yazıyor? İlk çağ vahşetinde Romalı efendiler mi, köleler mi? Fransız Devrimi'de burjuvazi mi, aristokrasi mi? Paris Komünü'nde emekçiler mi kapitalistler mi? Vietnam savaşında Vietnam halkı mı, ABD saldırgan gücü mü?...Kimler demokrasiden yana, kimler demokrasiye karşı?....

Ve bugün, Dünya Ticaret Örgütü'nün Seattle'deki zirvesi sırasında, dünyanın değişik ülkelerinden gelen işçilerden, köylülerden, aydınlardan, çevre-

cilerden, öğrencilerden oluşan 50 bin kişinin küreselleşme karşıtı gösterileri...Bu gösterilerde protestocular, farklı kimliklerine karşın, çok uluslu şirketlerin egemenliğindeki DTÖ'nün politikalarına karşı, yoksul halkları, emekçileri, ezilenleri ve çevreyi korumak için biraraya geldiler. Burada, DTÖ'nün de içinde yer aldığı küreselleşmenin organlarının, uluslararası sermayenin çıkarlarını "insan hakları, katılımcılık, şeffaflık" söylevleriyle makyajlayan politikaları mı yoksa ona karşı çıkanların protestoları mı demokrasiyi içeriyor?

KAYNAKÇA

- Aktan, Coşkun C. (1998). *Değişim ve Devlet*. Ankara: TİSK İnceleme Yayınları.
- Amin, Samir (1999). *Küreselleşme Çağında Kapitalizm*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Başkaya, Fikret (1997). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Clark, John (1996). *Kalkınmanın Demokratikleşmesi: Gönüllü Kuruluşların Rolü*. S. Ural (çev.). Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayını.
- DPT (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Ankara.
- Emrealp, Sadun (1996). "Yerel Yönetimler İle Sivil toplum Kuruluşları Arasındaki İşbirliği." *Merhaba Sivil Toplum*. T. Belge (der.) içinde. İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayını,39-67.
- Korten, David C. (1987). "Third Generation NGO Strategies: A Key To People-centered Development." *World Development* 15, Supplement:145-159.
- Macdonald, Laura (1997). *Supporting Civil Society: The Political Role of Non-governmental Organizations in Central America*. Londra: MacMillan Press Ltd.
- Nunnenkamp, Peter (1996). "Üçüncü Dünyanın Geleceği-Mevcut Sorunlar ve Kalkınmada İşbirliğine Yönelik Sonuçlar." *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*. F. Şenses (der) içinde. İstanbul: İletişim Yayıncılık. 303-331.
- OECD (1988). *Development Co-operation: 1988 Report*. Paris.
- OECD (1991). *Development Co-operation: 1991 Report*. Paris.
- Savaş, Vural F. (1997). "Anayasal Ekonomi." *Ekonomide Durum* 3-4: 26-40.
- TÜSİAD (1997). *TÜSİAD 1997 Yılı Çalışmaları*. İstanbul.
- United Nations Development Programme (1993). *Human Development Report 1993*. New York.

United Nations Report of the Secretary-General (1998). "Arrangements and Practices for the Interaction of Non-Governmental Organizations in All Activities of the United Nations System." New York.

Vakil, Anna C. (1997). "Confronting the Classification Problem: Toward a Taxonomy of NGO's." *World Development* 25 (12): 2057-2070.

World Bank (1989). *Understanding Voluntary Organizations. Working Papers* (l. David Brown ve David C. Korten).

World Bank (1991). *World Development Report 1991: The Challenge of Development*. Oxford.

World Bank (1999). *For Non-governmental Organizations/Civil Society* (<http://www.world-bank>).